

Сасвим материјални трансфери – странци у Народној Републици Пољској на тајним путевима трговине између Истока и Запада

Апстракт: У фокусу истраживања јесте нелегална трговина између Истока и Запада у периоду Хладног рата чији су посредници били странци, односно појединци који су поседовали пасош који је омогућавао пролаз кроз Гвоздену завесу, и са том предношћу били у центру тајне трговине између два блока. У раду су обрађена питања кријумчарене робе, од луксузних артикала до „чврсте“ валуте и злата, затим структура странаца који су учествовали у трговини, и начини на које је „трговина“ обављана.

Кључне речи: Народна република Пољска, кријумчарење, Хладни рат, нелегална трговина

Два примера уместо увода:

1) Мариан Санчез, учесник Шпанског грађанског рата 1936–1939, после интерниран у Француској. Позван је у француску војску 1940. године, убрзо су га заробили Немци, али успео је да побегне у Виши. Као радник тамошње филијале BMW-а послат је у новембру 1942. године у Варшаву, где је радио у ауто-радионици Луфтвафеа. „Санчез је [...] у то време добио од Немаца пропуснице с којима је неколико пута путовао у Париз. Тамо је куповао различите галантеријске производе које је касније продавао у Варшави...“¹

2) Алђео Валђини, италијански новинар и познавалац Пољске, отпутовао је у децембру 1945. године из Рима у Варшаву да ради у италијанској амбасади: „У Катовицама је требало решити акутни проблем: како доћи до нешто пољског новца. Један пољски железничар [...] одговорио је на моје питање са ироничним смешком: *Понесите са собом пар поморанци на ћете видети!* Шта то треба да значи? – разбијао сам главу напуштајући железничку станицу са пет поморанци у џепу. [...] Застао сам испред излога једне скромне бакалнице. Иза

¹ Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie [Архив института националног сећања у Варшави] (даље: AIPN), 00231/195 t.1, Informacja na temat Mariana Sancheza [Информација о Мариану Санчезу], 3 VI 1955, Bl. 63-64.

стакла је било табли чоколаде, бомбона, божићних играчака, свећа и поморанци, све у нeredу. На пирамиди воћа видео сам цену: 260 злота. Мало оклевајући, запитао сам власницу:

– *Колико видим, продајете поморанце за 260 злота кило?*

Жена је праснула у смех:

– *Шалите се, 260 је комад! Хоћете можда нешто да продате?*

Стидљиво дадох власници моје поморанце. Опипала их је, помирисала, и рекла:

– *Добро, 200 злота комад?*

– *Сјајно!* – одговорио сам и нестрпљиво чекао мојих 1.000 злота. [...]

Свратио сам у оближњи ресторан, који је био пун људи што су уживали у добром јелу и пићу. [...] После предјела и неколико чашица вотке, знао сам да сам стварно у Пољској. Још једна и по поморанца било је доста не само да платим рачун него и за напојницу.”²

Већ смо навикли да за кријумчаре прогласимо само пољске грађане. Међутим, два горња примера показују да су поседовање робе из других крајева, могућност да се она успешно пребаци, предусретљиви грађани и разлике у ценама које обезбеђују добитак, довољни да се умањи значај народности, друштвеног положаја и чак постојања Гвоздене завесе! Тим пре што су предмети о којима се сањало у послератној Пољској стизали са друге стране Гвоздене завесе – како луксузна роба тако и „чврста“ валута и злато. То последње је као важна инвестиција до транзиције чинило најстабилнији елемент кријумчарске трговине између Пољске и „капиталистичког“ света. Остатак асортимана мењао се у зависности од времена, потреба, модела потрошње, те међународне покретљивости пољских грађана. Неизмењени су остали и спремност на учествовање и нада у добитак. Када је курс „прелазео очекивану границу, растао је увоз одређеног производа. Испод те границе увоз се смањивао док није престао“.³

Већ од првих година после рата развили су се, пре свега у односу на Запад, механизми подражавања, који су играли изузетно важну улогу у обликовању стварних потрошачких потреба.⁴ Тај феномен огледао се, између осталог, у

² Valcini, A., *Bal w hotelu „Polonia”*, Warszawa 1983, str. 17-18.

³ „Wiadomości Celnе“ (dalje: WC), 8, 1973, str. 8. Седамдесетих година црни курс долара је био између 100 и 130 злота. Захваљујући трговинским активностима за један инвестирани долар могло се добити и до 800 злота.

⁴ Misala, J., *Nieoficjalna wymiana handlowa obywateli polskich z zagranicą* [Неслужбена трговина пољских грађана са иностранством], Warschau 1989, str. 4; Karcz, K., *Efekt naśladowania zewnętrznych wzorców konsumpcji jako czynnik utrudniający sterowanie spożyciem indywidualnym* [Опонашање иностраних потрошачких модела као фактор отежавања индивидуалне потрошачке контроле], u: *Narzędzia polityki gospodarczej i społecznej w procesie kształtowania konsumpcji. Ogólnopolska konferencja*

продору иностраних производа, посебно са Запада, и њиховој високој вредности, која им је придавана како на појединачној тако и на колективној лествици вредности. Извор добара вишег стандарда налазио се, поготово педесетих и шездесетих година 20. века – искључиво у иностранству, где су цене биле много, некад и вишеструко ниже него у Пољској. Снабдевање производима са Запада (текстилом, сатовима, аутомобилима итд.) ишло је и каналима у којима су учествовали и „западњаци“. Тек су од седамдесетих година 20. века пораст покретљивости пољских грађана, мрежа домаћих девизних продавница и „доларизација“ друштвеног живота смањили значај материјалних трансфера оствариваних уз помоћ грађана западних земаља. Насупрот томе, повећала се улога преноса девиза.

Иако учествовање „капиталистичких“ странаца у кријумчарењу између Истока и Запада није било ендемско пољско искуство у доба социјализма, могу се навести неки фактори који су убрзавали трговину. Развијени приватни сектор (трговина, производња, услуге) стварао је потребу како за производним добрима (машине, полупроизводи) тако и за луксузним артиклима и вредносним инвестицијама. Од седамдесетих година 20. века у Пољској је владао двовалутни систем, који је истовремено подстицао потражњу за западним девизама и стабилизовао јаз између службеног и црног курса. Важну улогу играла је како велика покретљивост пољског друштва тако и бројни емигранти, од којих су неки одржавали и привредне везе са отаџбином.

Овде треба објаснити и појам странци из наслова. У ствари, није била тако битна национална припадност некој западноевропској земљи него пасош који је омогућавао прелаз преко Гвоздене завесе без тешкоћа. Зато се у полицијским извештајима о међународној привредној делатности јављају и представници многих (ван)европских, понекад и крајње егзотичних земаља, као што су Бразил, Мексико или Конго. Ако би се неко легитимисао британским или француским пасошем, то још није значило да је био „прави“ Британац или Француз. Често су у илегалној размени учествовали некадашњи пољски грађани који су имали држављанство неке капиталистичке земље. За разлику од „правих“ западних Европљана, они су били и добро обавештени, имали су везе и познавали дистрибуционе канале. Зато није чудно што се у полицијским извештајима између 1956. и 1989. године често јављају баш такви „странци“.⁵

naukowo–dydaktyczna Katedr i Instytutów Obrotu Towarowego i Usług Uczelni Ekonomicznych, Ustroń, wrzesień 1987 r. [Средства економске и социјалне политике у процесу обликовања потрошње. Пољска научно-дидактичка конференција катедри и института за размену добара и услуга високих трговачких школа, Ustroń, Septembar 1987], knj. 1, Kattowitz 1987, str. 201–205.

⁵ Два примера: 23. марта 1969. године у возу из Берлина ухапшен је 76-годишњи Пољак (француски држављанин) Винценти Сахнијевич. Са собом је, између осталог, носио 1.473 златна новчића, 2.000 америчких и 18.800 канадских долара. Код његове породице пронађено је и неколико стотина златних новчића, неколико десетина хиљада америчких долара, 311 кишних

Службеници надлежни за сузбијање кријумчарења девиза указују на знатно учешће припадника јеврејске заједнице у тим деликтима како у Пољској тако и у иностранству. И заиста, у истражним и судским документима до краја шездесетих година чешће се јављају имена која звуче „јеврејски“. Тешко је, међутим, рећи да ли су они заиста били натпросечно заступљени будући да су баш насељеници у Немачкој, Аустрији или Белгији били врло активни у илегалној трговини са Пољском, или су безбедносне службе на то преосетљиво реаговале. Има доста индиција да је вероватно у питању било ово друго, јер су убрзо после 1968. године јеврејски починиоци нестали из извештаја о кријумчарењу девиза.

Посебно током педесетих и шездесетих година (али и касније) коришћена су посебна права пољских повратника који су тада долазили са Запада да увезу своју „имовину“ без плаћања царине. Дакако, некад су то буквално биле тоне бибера, полиетилена, скаја, козметичких производа или вештачког крзна. У Пољској су та добра продавана како на црном тржишту тако и у државним велетрговачким центрима.⁶

Није била реткост да су Пољаци који су располагали потребним дозволама (нпр. морнари, дипломате, спортисти) сами организовали пребацивање у Пољску и да су на Западу имали везе са „трговачким представницима“ (како са пољским емигрантима тако и са тамошњим Немцима и Французима) који су бринули о логистици (куповини/продаји робе или злата, мењању новца итд.). То је неретко водило до оснивања правих међународних „трговачких друштава“, која су – без сумње – функционисала на обострану корист. Полицијски службеници су у бележници познате пољске скијашнице Стефаније Биегун, која је почетком седамдесетих година 20. века оптужена због царинских злоупотреба, нашли неколико стотина „пословних контаката“ у Бугар-

мантила и 140 метара рипса. AIPN, KG MO, 35/1740, Бл. 12, Информација од 10. априла 1969. У фебруару 1976. године извештено је о француском држављанину Чеславу Пишчеку, „главном снабдевачу“ општинских трговаца девизама. У Пољској је куповао накит и кристале које је извозио у Француску. AIPN, KG MO, 4068, Бл. 3.

⁶ AIPN, Ministerstwo Spraw Wewnętrznych II [Министарство унутрашњих послова II] (даље: MSW II), 4369, Информација истражног бироа МУП, Нр. 123/64, 2.11.1964, фол. 214 ф. Нпр. године 1963. неки пољски „предузимачи“ су по налогу једног повратника из Канаде за претходно промењени новац купили ради увоза 4.000 ваљака вештачког сунђера из СР Немачке и 14 тона пластике из Енглеске; исто, фол. 21 ф.; AIPN, MSW II, 4368, Информација истражног бироа МУП, 1964, фол. 92. Шездесетих година у Лондону је радила фирма „Полех“, коју је основао Станислав Клоцек, која се специјализовала у тим „повратничким преносима“. Пензионери Јозефа и Тадеуш Кулиговски су 1963/1964. године пренели у Пољску као своју „имовину“, између осталог, шминку, лак за нокте и вештачку кожу у вредности од 2.300.000 злота. AIPN, MSW II, 4370, Бл. 206-207.

ској, Аустрији, СР Немачкој, Италији, Норвешкој, Финској, Чехословачкој, Швајцарској и САД.⁷

Сконцентрирали смо се пре свега на оне странце који су активно учествовали у различитим трговачким активностима и који су лично прелазили пољску границу. Међу њима је било како дипломата тако и спортиста, камионџија, трговаца, морнара, а највише туриста. Ти последњи су, посебно тих шездесетих година, развили сличне стратегије као пољски „трговачки туристи“. Новинар Ромуалд Теисерски описао је железничку станицу у Катовицама 1968. године на следећи начин: „Пред мојим очима горе-доле јурила је гомила. Странци су мирно седели дуж зидова станичне дворане, наши су нервозно испробавали и опипавали ролке, пуловере [...] кошуље које се не пеглају. Продавци: Мађари, Чеси, Југословени, Аустријанци – тачно су били обавештени о тренутним ценама. [...] После ми је један познаник објаснио да је то уобичајен приказ. Пошто се у Катовицама стичу долазне пруге „са Запада“ (страни туристи су углавном ту почињали своје планиране излете кроз Пољску), после доласка сваког воза, настало би ценкање. [...] Зато је требало брзо продати, ослободити се робе, брзо зарадити и одмах кренути даље кроз Пољску. [...] Приспеле путнике познаници су тачно обавештавали да се баш ту налази берза. Да би до ње стигли, није требало ни станичну зграду да напуштају.“⁸

Ако је већина Аустријанаца, Италијана и Немаца који су приватно долазили тих година одустала од те стратегије и једноставно доносила новац у Пољску, грађани Југославије су се таквом трговином бавили до краја осамдесетих година 20. века. Иако су се специјализовали за пренос златног новца из Италије и Аустрије, нису пропуштали прилику да себи повећају приход: продавали су део донете робе, рецимо јефтине електронске ручне сатове купљене у Бечу; други су уносили девизе које су на лицу места мењали код пољских трговаца. У Пољској су странци најрадије куповали сребро, социјалистичке валуте које су после у Бечу продавали, те мушка одела. У погону „Битома“, где су их правили, рачунали су да је од промета од 400.000.000 злота 1968. године, око сто

⁷ Jankowski, S. M., *Przemytnicy złota* [Кријумчарење злата], „*Życie Literackie*”, Nr 5, 4. 2. 1973. године. Почетком 1976. у Варшави је почео процес против једне групе која је на велико трговала златом и девизама. Један од оптужених Виктор Метлевич је 1963. и 1973. године између Варшаве и Беча остварио обрт од 502.000.000 злота трговином златом и девизама, а један други чак округло милион злота (!) Оптужен је да је набавио, односно добио ради даље продаје, 96.000 долара, 113.920 златних новчића од 20 долара, 14.000 златних новчића од 5 рубаља, те 2.245 килограма злата у полугама. „Тачније речено“, рекао је тужилац, „од те количине треба одузети 80 kg злата које је, додуше, увезено у Пољску; после је, међутим, то злато због скока цена злата у Западној Европи опет прокријумчарено из земље“. Ово не би било могуће без поседовања добре мреже и на Западу. Сеидлер, Б., „*Krach wyznawców Midasa* [Крах за Мидине присталице]“, у: *Życie Literackie*, 4. 2. 1976.

⁸ Teyszerski, R., „*Złote jajo po polsku* [Златно јaje на пољски начин]“, у: *Kierunki*, Nr. 36, 8. 9. 1968.

милиона отпало на странце. Ништа чудно: најскупле одело које је у Катовицама, прерачунато у доларе, коштало нешто више од 20 долара, могло се у Београду или Загребу лако препродати за 100 долара.⁹

Иако су осамдесетих година 20. века цене порасле и у Пољској, и даље су биле много ниже него у Мађарској, а посебно у Југославији, чији грађани су „куповали све што су могли: вуну, украсне траке, дугмад и доњи веш, и то одмах туце или више гаћа, блуза и пуловера свих врста. [...] И ципеле, ауто-делове, електронске и електричне апарате, тканине, плетене ствари“.¹⁰ При том се све чешиће примећивало да су „Мађар у Катовицама и Југословен у Кракову били слика и прилика Пољака на станици Келети у Будимпешти“.¹¹

Већина западних туриста која је посећивала Народну Републику Пољску – чак и шездесетих година 20. века – само је повремено предузимала такве трговачке активности, не градећи и не користећи неку већу мрежу. Зато је и трговина (и, наравно, добитак) у тим случајевима била сразмерно скромна. Да би се то повећало, странци који су редовно посећивали НРП због пословних или породичних разлога развијали су често на лицу места „трговачка предузећа“, са сталним пољским сарадницима. На пример, Жан Теофил Жирандо, француски представник подружнице General Electric-a, увезао је у току само неколико година (1968–1970) око 35 килограма златних полуца и 7.000 златних новчића од десет рубаља, а за њих напоље прокријумчарио 170.000 долара.¹² Године 1969. у Хрзанову (јужна Пољска) ухапшен је један занатлија који је сарађивао са италијанским камионџијама. Италијани су у Пољску доносили и вештачке драгуље (које су златари касније прерађивали у накит) и неколико стотина метара орталиона, од кога су пољски кројачи крајем шездесетих година 20. века правили невероватно популарне кишне мантиле.¹³

Професионална група која се током послератног раздобља бавила преносом како робе тако и девиза били су инострани морнари. Црно тржиште у лучким градовима зависило је од многостране бродске пловидбе. Отварање луке у Гдингену, средином јула 1945. године, и нешто касније у Гдањску и Шћећину пољским и страним трговачким бродовима и рибарским чамцима био је знак за неслужбени прилив робе и новца, који чак ни стаљинизам није успевао да спречи. Лучки градови представљали су већу рупу у Гвозденој завеси него што се обично претпоставља; на пољској лествици су били свакако највећа таква

⁹ Исто; „Na zarobek do Polski [У Пољску по зараду]“, у: *Polityka*, Nr. 11, 16. 3. 1985.

¹⁰ *Turyści zagraniczni na „handlowych szlakach” w Polsce...*

¹¹ Tresenberg, D., „Przemysł lub słotę [Кријумчарење или кишовито време]“, у: *Panorama*, 9. 8. 1987.

¹² Bekajło, M., „Doigrzeł się amatorze [Verloren, du Amateur]“, in: *Życie Literackie* (1971), Nr. 23; APW, KWar. PZPR, 30/VII–43, Bd. 49, Информација о девизном криминалу у престоничкој области Варшаве у годинама 1970–1972, fol. 68 f.

¹³ AIPN, KG MO, 35/1740, Bl. 14.

рупа. Независно од међународне политичке ситуације, пољски бродови пловили су на Запад и западни бродови у Пољску. На пољским рибарским чамцима су до 1952. године радили западноевропски, углавном холандски морнари, а пољски рибарски чамци су и у доба стаљинизма имали стална упоришта у лукама Западне Европе, између осталих, у Остендеу и Куксхавену. Први трајект преко Балтичког мора повезивао је Гдингген и Трелеборг већ од априла 1946. године. До правог процвата не само трговачког него и путничког саобраћаја дошло је крајем шездесетих и почетком седамдесетих година 20. века. Отварање нових сталних трајектних линија ка Скандинавији имало је велики значај за феномен црног тржишта. Треба имати на уму да у то нису били укључени само Пољаци него и Немци, Данци, Швеђани и Финци.¹⁴ Поред пољске морнарице, коју нису називали „трговачка морнарица“ него „шверцерска морнарица“, од кријумчарских активности нису презале ни посаде које су пловиле под другим заставама.¹⁵

Прве трговачке делатности страних морнара (пре свега Финаца и Швеђана) помињу се већ непосредно после рата. Од средине педесетих година у извештајима безбедносне полиције налази се чак и посебна рубрика: „Тачке додира морнара капиталистичких флота са овдашњим становништвом“.¹⁶ Ништа чудно – већ 1955. године сваког месеца 7.000–8.000 страних морнара посећивало је Драјштат, а Шћећин око 3.000 морнара! За разлику од совјетских лучких градова, ту су уживали потпуну слободу кретања и могли да сарађују са становништвом. То је био чест случај са западнонемачким посадама чији су неки чланови „потicali из тих крајева и ту имали породице и познанике (1965)“.¹⁷ И многобројни Пољаци у америчким посадама нису имали тешкоћа да успоставе контакте у Драјштату и Шћећину. Тесне везе са становницима (посебно становницама) пољских лучких градова имали су и морнари (различитих народности) који су радили под шведском, грчком, панамском или либеријском заставом.¹⁷

Захваљујући сталним везама са Пољском, били су добро обавештени како о потребама тако и о ценама и курсевима валута.¹⁸ Када стицање пољске валуте

¹⁴ О развоју бродарства и поморског транспорта Strąk, W.G., *Kronika Polski na morzu 1918–1989* [Пољска на мору 1918–1989. Хроника], Warschau–Allenstein 1996; up. R. Górnjak, *Most promowy między Polską i Szwecją* [Поморски мост између Пољске и Шведске], у: WC (1973) Nr. 8, S. 19–21.

¹⁵ Herder-Institut Marburg (даље: HIM), Pressearchiv, P 6211, Item 3691/58, Soviet goods smuggled into Poland.

¹⁶ AIPN Gdańsk (даље: AIPN Gd.) 0046/158/2, KW MO w Gdańsku, *Sprawozdania miesięczne i kwartalne za lata 1955-1959*.

¹⁷ AIPN Gd. 0046/70, Извештај из 1965. године.

¹⁸ AIPN Gd. 305/70, J. Kenig, Zwalczenie przestępczości przemytniczo dewizowej marynarzy PRL na przykładzie spraw zrealizowanych przez Wydział II i Wydział Śledczy KW MO w Gdańsku w latach 1970-1980, W. Szkoła Oficerska MSW im. FD, Legionowo 1981, Bl. 27-28.

легалним путем због службеног курса није било исплативо, масовно су се бавили илегалном трговином и мењали девизе на црном тржишту.¹⁹ Током послератног раздобља кријумчарење злата било је стални извор прихода. Међутим, та паралелна привреда била је повезана са високим ризиком и захтевала је знате инвестиције и канале дистрибуције, тако да се већина морнара и рибара радије ограничавала на уобичајено кријумчарење робе. Педесетих година уметнички накит је био хит; између 1956. и 1960. године били су то козметички артикли, пре свега помаде. Од 1958. до 1966. године популарни су били ручни сатови, а тих шездесетих година текстилна роба, кишни мантили и вештачко драго камење.²⁰ Почетком седамдесетих година 20. века почело је масовно кријумчарење електронских сатова и џепних рачунара. Требало би поменути да су робу – од злата до сатова, перика и жвакаћих гума – испоручивала специјализована предузећа, која су најчешће водили пољски емигранти и која су имала седишта у западноевропским лукама као што су Хамбург, Кил или Ротердам.²¹ Стога је понуда иностраних производа на балтичкој обали била тако велика да су цене биле много ниже него у другим деловима земље.

И док се илегалним преносом робе бавио само део страних морнара, скоро сви су девизе мењали на црном тржишту. Стратегије које су томе водиле су се на балтичкој обали развиле већ од 1945. године. Главна је при том била огромна разлика између девизног курса на службеном тржишту и на црној берзи у Пољској. Стога дошљаци (у овом случају морнари) нису користили услуге службених банака и мењачница. Према извештају из новембру 1946. године, од двадесет установа између Шћећина и Гдањска овлашћених за обављање таквих трансакција, од септембра 1945. године њих дванаест није обавило ниједну промену новца „због мањка понуђача“. Бригада пореске полиције је, међутим, код мењача запленила много више девиза него што су их они службено купили.²² Без сумње такве активности су настављене до 1989. године.

¹⁹ AIPN BU 1583/736, Bl. 6, Cudzoziemcy z państw kapitalistycznych, przebywający w Polsce czasowo, 1955.

²⁰ *Uwagi dotyczące rozmiarów i metod przemytu w ruchu morskim* [Примедба о обиму и методама кријумчарења у поморском транспорту], у: WC (1970), Nr. 1, S. 14 f. Нпр. године 1968. кишни мантили су пронађени на финском броду „Малми“, западнонемачком „Илона“, а на британском „Балтик Сун“ откривена је велика пошиљка вештачког камења. Z AIPN GD. 0046/70, Bl. 193-194. Andere Beispiele aus den 60er Jahren: AIPN Gd 003/121/1, Bl. 343; AIPN Gd 003/121/2, Bl. 207-208.

²¹ В. Piastowicz, „*Marynarz wciąż się bawi* [Морнар увек има забаву]“, у: *Biuletyn Szkoleniowy*. GUC, Nr. 41, April 1969, S. 1–6. Често су морнари својим посредницима предавали и девизе и адресе на које је требало послати наручене артикле. Olszewski, J., *Waluciarze i przemytnicy* [Трговци девизама и кријумчари], у: *TL*, Nr. 129, 9.5.1971.

²² Archiv der Neuen Akten, (in der Folge: AAN), Urząd Rady Ministrów [Уред Министарског већа] (даље: URM), 5/639, fol. 2–4.

Морнари, возачи камиона и трговци који су се бавили наведеним делатностима били су свесни ризика од хапшења. Познати су, међутим, само случајеви које је полиција открила. Али било је професионалних група, које су, с једне стране, располагале добрим логистичким условима за илегалну трговину, а, с друге, уживале посебне повластице, које су им пружале посебну заштиту. Практично се од краја рата до краја осамдесетих година 20. века понављају извештаји о трговини златом и девизама којом су се на велико бавиле стране дипломате. Ту није било никаквих правила: кријумчарили су запослени како у италијанској или финској амбасади тако и у амбасадама Ирана, Бразила или Мексика.²³

Посланици су до краја осамдесетих година 20. века покривали знатан део трошкова свога боравка продајом девиза на црној берзи. Режим је стално, пре свега у време несташица на девизном тржишту, обраћао пажњу на тај проблем. Крајем седамдесетих година прошлог века у амбасадама и представништвима иностраних фирми жалили су се да легално промењеним новчаним средствима не могу да покрију ни плате својих пољских запослених. Илегалним путем је вероватно бар пет милиона долара дошло на варшавско црно тржиште.²⁴

Али стране дипломате које су боравиле у Варшави, заштићене дипломатским имунитетом и ослобођене пограничних контрола, учествовале су за свој рачун у трансакцијама на црном тржишту. При том то нису били само појединачни случајеви, а обим обрта заслужује да се поближе испита. Тако је радница мексичке амбасаде Кончита Партиљо током свог боравка у варшавском представништву своје земље „сама, или уз помоћ других запослених“ увезла 165 килограма златних полуца и 2,4 килограма златних рубаља.²⁵ Један пољски сарадник бразилске амбасаде се већ од 1949. године бавио посредовањем у девизним трансакцијама на црној берзи. Убрзо се од локалног посла развио међународни, пошто су се трансакције обављале између дипломатских представништава, чак и без пољских посредника. Бразилске дипломате су „кријумчариле велике количине злата у земљу, које су продавале за доларе, да би их кријумчариле из земље и за њих у Бразилу поново куповале злато“.²⁶ Варшавска полиција је

²³ AIPN, MSW II, 4369, Информација Истражног бироа, 1964, фол. 120 ф.; Исто, 4370, Информација Истражног бироа при команди војводства МО, 10.3.1965, fol. 89.

²⁴ AAN, Komitet Centralny PZPR [Централни комитет Уједињене пољске радничке партије], [даље: KC PZPR], XIA/511, Друштвено-економски аспекти црног курса валута капиталистичких земаља, 2. 11. 1978, fol. 9 f.

²⁵ Archiwum Państwowe miasta stołecznego Warszawy [Државни архив главног града Варшаве] (даље: APW), Komitet Warszawski PZPR [Варшавски комитет ПУРП] (dalje: KWar. PZPR), 30/VII-43, Bd. 49, Информација о девизном криминалу у престоничкој области Варшаве у годинама 1970–1972, fol. 68 f.

²⁶ Seidler, B., *Krach wyznawców Midasa...*

средином шездесетих година 20. века открила да је чак италијански амбасадор учествовао у трансакцијама златним новчићима!²⁷

Палета „услуга“ страних дипломата била је широка и зависила је од стања у Пољској. Тако су, на пример, радници аргентинског конзулата у Варшави крајем четрдесетих и почетком педесетих година 20. века деловали као нека врста подружнице „Western Union-a“ или као банка. Пољаци су уплаћивали велике количине злата, које су у конзулату мењане за чврсте валуте (по црном курсу), а онда пребациване у Аргентину или на један швајцарски рачун, или чуване на лицу места. Провизија је износила до 25%! Пољаци су, насупрот томе, у Варшави и другим градовима продавали девизе које су добили од дипломата.²⁸

Највеће суме чврсте валуте, посебно седамдесетих и осамдесетих година 20. века, уносили су у Пољску „обични“ грађани капиталистичких земаља, који су ту земљу у све већем броју посећивали (1970. – 279.300, 1974. – 672.100, 1978. – 983.000, 1978. – 983.000, 1982. – за време ратног стања – 388.000, 1986. – 745.900, 1989. – 1.588.000.) Услови за развој таквих преноса били су изузетно повољни: разлика између службеног и црног курса била је огромна, а потражња за чврстом валутом такође (постајала је током „доларизације“ земље све већа). Западни туристи су, дакле, своје доларе продавали држави по службеном курсу само у минималном траженом износу за сваки дан боравка, а остатак су мењали на црној берзи по вишеструком курсу. Није било тешкоћа у налажењу трговинских партнера: илегалним мењањем валута бавили су се тих година не само „професионални мењачи“ и традиционални помагачи, као гардеробери, келнери таксисти, проститутке или бармени него и бројни аматерски повремени мењачи, између осталих, студенти, или чак ученици. Тих осамдесетих година аутору је познаник, који је радио као бармен у једном од најелегантнијих хотела у Варшави, причао да је он био тек једна од последњих карика у ланцу трговине девизама: „чврстовалутни странац“ би прву понуду да замени новац добијао већ у авиону или на граничном прелазу, а док би се појавио у хотелском бару, већ би добио сличне понуде од аеродромског или станичног особља, таксиста, рецепционара, носача и тако даље.

И док је 1971. године неслужбени трансфер девиза који су обављали иностранци посетиоци процењен на десет милиона долара, 1977. године је вероватно већ достигао 120.000.000, док је службени откуп у току једне године опао за 23 одсто! Делом на тај начин купљеним злотима (по проценама, око осам милијарди) странци су, захваљујући илегалном мењању новца, по изузетно ниским ценама куповали кожну робу, сребро, дечју одећу... Режим није узнемиравала само чињеница да је тај процес даље осиромашивао ионако оскудно снабде-

²⁷ AIPN, MSW II, 4370, Bl. 10-13, Informacje Biura Śledczego, 1965.

²⁸ AAN, Komisja Specjalna do Walki z Nadużyciami i Szkodnictwem Gospodarczym [Посебна комисија за борбу против злоупотреба и привредне саботаже] (даље: KS), 1328.

но домаће тржиште, већ и „ничим надокнађен пренос националног продукта у корист капиталистичких земаља“.²⁹

Конечно, треба поменути и једну посебну групу учесника у материјалном преносу – иностране студенте и стипендисте. Посебно је шездесетих година 20. века већина „капиталистичких“ стипендиста потицала из земаља као што су Гана, Авганистан, Нигерија, Конго или Етиопија. Они су имали пасоше помоћу којих је било могуће прелажење Гвоздене завесе. Како су се пољски надзорни органи жалили, они су стално организовали трговачка путовања, посебно у Западни Берлин, где су куповали текстил и аутомобиле (пре свега, „фолксваген“). Да би избегли плаћање царине, нису Пољацима (од којих су често добијали новац за куповину!) службено продавали аутомобиле него су их „изнајмљивали“ на неодређено време.³⁰ Нема сумње да су такве појаве потрајале до краја осамдесетих година 20. века.

Година 1989. означава важну прекретницу у том преносу којим су се бавили и „капиталистички“ странци. У марту те године отворене су службене мењачнице које су нудиле готово исти курс као на црном тржишту. Од почетка те године Пољаци су смели практично без ограничења да путују у иностранство. Та либерализација пасошких прописа имала је следећу последицу: милиони Пољака кренули су на пут како на Исток тако и на Запад. Главни циљ тих похода била је набавка девиза које би омогућиле да се преживи у условима галопирајуће, а убрзо и хиперинфлације у Пољској. Пасош чуван код куће омогућавао је путовање у Аустрију или у Западни Берлин. „Пољске пијаци“ на западноберлинском Потсдамер-плацу или бечком Мексико-плацу убрзо су израсле у највећа црна тржишта у Европи, а „трговци са Истока су запањеном месном становништву показали да су бољи капиталисти“.³¹

Да ли су заиста били бољи капиталисти, нисам потпуно уверен. Али човек се може одважити на нешто другачију тврдњу. Пре свега, пасош (и с тим повезане могућности преноса) чинио је пре 1989. године алат који је био у стању да у Гвозденој завеси отвори веће рупе него што се обично мисли. Друго, увек кад је у питању добитак, идеолошке разлике играју/играле су само мању (или

²⁹ AAN, KC PZPR, XIA/511, Друштвено-економски аспекти црног курса валута капиталистичких земаља, 2. 11. 1978, fol. 12.

³⁰ Archiwum Państwowe w Krakowie [Државни архив Краков], Komitet Wojewódzki PZPR [Vojvodski komitet PURP], 443 (51/VI/83), KW MO, Analiza socjologiczno-operacyjna zagadnienia studentów z krajów afro-azjatyckich i kapitalistycznych (30.VI.1966-30.VI.1968), Bl. 209, 225-226, 229; Gasztołd-Señ, P., „Arabsey studenci w Warszawie po 1956 r.“, u: *Cudzoziemcy w Warszawie 1945-1989*, hrsg. von P. Pleskot, Warszawa 2012, str. 70.

³¹ „Największy supersam Europy [Највећа самопослуга Европе]“, u: *WC* (1990), Nr. 49–50, str. 19. О „Пољској пијаци“ у Берлину види у: Weber, *Der Polenmarkt in Berlin. Zur Rekonstruktion eines kulturellen Kontakts im Prozess der politischen Transformation Mittel- und Osteuropas*, Neuried 2002; M. Irek, *Der Schmugglerzug Warschau–Berlin–Warschau. Materialien einer Feldforschung*, Berlin 1998. година.

никакву) улогу. Нико није терао поменуте дипломате, морнаре, трговце или туристе да кријумчаре! Обим те активности је, наравно, тешко проценити, али нема сумње да је био много већи од многих службених уговора и трансакција! Уверен сам да за успех транзиције после 1989. године треба да захвалимо раније припремљеним основама. Неко камење од ког се састоји тај темељ илегално је пренето кроз Гвоздену завесу.

(Превод са немачког др Зоран Јањетовић)

Summary

Jerzy Kochanowski, PhD,

Quite material transfers. Foreigners in the People's Republic of Poland on secret paths of the East-West trade

So far it were almost exclusively the citizens of Soviet bloc countries who were seen as the social actors of illicit cross-border trade. Meanwhile, also citizens of the capitalist countries played an important role in illegal trade. Among them were both immigrants from Poland, who were already citizens of other countries and people without Polish roots. What connected them was the ability to make use of any opportunity, awareness of the Polish market's needs (both in terms of "import" and "export"), and above all – the pursuit to make a profit. They represented the entire spectrum of both nationalities (from Italians and Britons to Mexicans and Nigerians) and professions (from drivers and sailors to diplomats). They used their right of free movement effectively, creating efficient flow channels of goods, money or gold. This feature presents the example of Poland, but there is no doubt, that Poland was not an exception.

(translated by Róża Kochanowska)